

Маркович Мілан,

Університет Чорногорії в Цетинє (Республіка Чорногорія)

ORCID ID 0000-0002-4470-3627

e-mail: milan.markovic@fcjk.me

МОДЕЛІ НАРАТИВНОГО УЯВЛЕННЯ ПРО ТРАВМУ

У статті розглянуто моделі наративної репрезентації травми, які досліджуються в методологічних рамках теорії травм. У цьому сенсі розвідка пропонує діахронічний огляд розвитку цієї теоретичної дисципліни та водночас вивчає її внесок в інтерпретацію та аналіз літературних творів. Розвиток теорії травм запропонував авторам нові інтерпретаційні моделі, засновані на взаємозв'язку між травмою та вигадкою, а також відносно нове бачення теорії травми, що відкрило можливості для висвітлення культурних і соціальних процесів, тенденцій усієї історії XX ст., їх впливу на окремих людей і суспільство. Крок до нової моделі переконливості в літературі так званих приватних жанрів представляє своєрідний наратив травми, який серед іншого означає особисті, тобто індивідуальні реакції на зростаюче усвідомлення катастрофічних наслідків воєн, бідності, колонізації та домашнього насильства на психіку особистості. У таких творах необхідно розповісти не тільки про джерела індивідуальних страждань та проблем, які конкретно спричинили травму, а й про шкідливі, руйнівні наслідки травматичної події та подальші життєві зміни окремих особистостей і людей в їхньому найближчому оточенні. Спочатку дослідження травм традиційно висвітлювалося у відповідній галузі медицини. До травм підходили переважно як до індивідуальних та виключно інтимних клінічних станів. Оскільки травми виявлялися й досліджувалися психоаналітичними терапевтичними методами, зокрема діалого-аналітичними способами доходження висновків під час прямої розмови, тобто передачі власної психічної реальності, було встановлено перший і ключовий зв'язок між феноменом травми та мовою як основним засобом передачі інформації. Тому на початкових етапах розвитку теорії травми останню розглядали як окреме явище (найчастіше пов'язане з дитячим досвідом). Вважалося, що її наслідки вирішуються простою передачею всього травматичного досвіду через мовне спілкування. У модерністській літературі до феномену травми підходять дещо інакше, головним чином за допомогою текстових зображень внутрішньої боротьби суб'єкта, щоб впоратися з підсвідомими захисними механізмами, які було створено останнім, аби убезпечити себе від повторного переживання травматичного змісту через пам'ять та через раціонально усвідомлений інстинкт, бажання відновитися і зцілитися за допомогою артикульованої сповіді про травму, тобто психоаналітичної бесіди про неї.

Ключові слова: травма, теорія травм, розповіді про травми, оповідання, свідчення, пам'ять.

Цілоком зрозуміло, що події, які ознаменували XX ст., зокрема війни (світові), прискорений хід історії, стрімкий суспільний розвиток, спричинений індустріалізацією та модернізацією реальності, й внаслідок цього міграція до міських територій та інші форми відтоку населення, впливають на психіку й психічне здоров'я окремих людей. Зміна життєвих обставин і звичок викликала зростаюче відчуття екзистенційної непевності та вразливості. Все це зумовило новий погляд на життя та його виклики, що в кінцевому підсумку призвело до необхідності описувати нову реальність у літературі різними оповідними засобами й дискурсивними реєстрами.

Розгубленість, невпевненість, біль, беззахисність, дезорієнтація, нерішучість та апорія внутрішніх суперечностей як продукти таких психічних й емоційних процесів відбилися на словесно-риторичному рівні представлення внутрішніх станів, тому текстуалізація інтимного змісту свідомості стала дискурсом порушених емоційних логічних зв'язків, з інтенсивним емоціональним зарядом і пафосом фаталізму. Вона розпізнає захисні механізми, які свідомо чи несвідомо характеризують суб'єкта й формують його ставлення до себе та оточення.

Кроком до нової моделі переконливості в літературі так званих приватних жанрів є сво-

ерідний наратив травми¹, який серед іншого означає особисті, тобто індивідуальні реакції на зростаюче усвідомлення катастрофічних наслідків воєн, бідності, колонізації та домашнього насильства на психіку особистості. У таких оповіданнях необхідно розкривати не тільки джерела індивідуальних страждань та проблем, які конкретно спричинили травму, а й шкідливі та руйнівні наслідки травматичної події і подальший життєвий розвиток окремих особистостей та людей у їхньому найближчому оточенні.

Американська теоретик травми та професор компаративістики Кеті Карут визначає травму як передуючий зачаттю, переважаючий модис, в якому деякий «незапитуваний досвід» невблаганно «чуттєво вигравірує» свідомість.² У цьому сенсі травма охоплює глибинний зміст психіки, який постійно підштовхується до порогів свідомості, а її усвідомлення позначається як хворобливий і напружений психологічний процес, що зазвичай викликає страх і дискомфорт. Складність цього явища полягає в тому, що травма означає прикордонні психічні та надзвичайно інтенсивні емоційні переживання, для подолання яких необхідно докласти значних внутрішніх зусиль та сильну волю. Тому для оповідання про травму напруга між бажанням передати зміст травм та внутрішніми механізмами опору висловлювати й ділитися такими одкровеннями стає надзвичайно важливою. Розповідь про травму означала б її (повторне) переживання, тому психологічні процеси цензури пам'яті про травмуючу подію можна текстואльно реконструювати лише тишею, тобто відмовою (роз)мови про це.

«...Свідомість не здатна опрацювати (*durcharbeiten*, *working through*) травматичний досвід, а лише активувати його (*ausagieren*, *acting out*) через різні небажані симптоми. Травматичні спогади виводять людину з ладу через розповідь про них, тому вона переробляє переживання на «мовчазному» чуттєво-моторному або, в кращому разі, на знаковому рівні. Суть травматичного досвіду полягає в тому, що він залишає людей у стані невимовного жаху. «Бурхливі хвилі емоцій» завдають ран, які виникають на місці, де має бути відображення події, тому жертви «не можуть розповісти історію про те, що сталося». Єдиний спосіб, у який

вони можуть стати свідками своєї травми, — це болісні осколки пам'яті або тривожні сни, які, подібно до якогось «смертельного розриву», врізаються у їхні репрезентативні здібності. Коли такий переривчастий досвід пов'язаний у словесному відтворенні в цілісну історію, його можна інтерпретувати як насильницьке придушення насильницької позиції суверенного суб'єкта, яку ми як жертви досвіду не могли прийняти».³

Отже, травма трактується як реакція на випадкові події, тобто події, настільки болючі та шокуючі для суб'єктів, що вони не можуть зрозуміти їх самостійно, помістити у вихідний контекст або сформулювати. Тому в традиційній літературі це найчастіше представляється або відмовою говорити про страждання, або як прояв божевілля чи іншої форми психічного чи ментального розладу⁴.

У модерністській літературі до феномену травми підходять дещо інакше, головним чином, за допомогою текстових зображень внутрішньої боротьби суб'єктів, щоб впоратися з підсвідомими захисними механізмами, які вони створили, аби захистити себе від повторного переживання травматичного змісту через пам'ять та раціонально усвідомлений інстинкт і бажання відновитися та зцілитися за допомогою артикульованої сповіді про травму, тобто психоаналітичної бесіди про неї.

Власне, через це модерністи ввели у свої тексти безособову оповідь, яка із перериваннями самореференції в ході викладу мала б похитнути вкорінене уявлення про реальність, аналогічно як це робить травматична подія. Мета такого квазімімесису травматичного досвіду полягає в тому, щоб викликати у читача таку ж плутанину, як травматична подія, що внесена до перцептивних категорій жертви, і таким чином зберегти пам'ять про неї свіжою.⁵

Це також виявляє зв'язок між травмою, свідченням та сповідницькими формами її текстового представлення. Так само ці відмінні аспекти літературного уявлення про травму перебувають у певній амбівалентності, оскільки, з одного боку, проявляється потреба суб'єкта усно передати свій травматичний досвід, а з іншого — його однакова спрямованість на підтримку захисних механізмів, які він розробив,

¹ Про це більше в: *Laurie Vickroy: Reading Trauma Narratives: The Contemporary Novel and the Psychology of Oppression*, The University of Virginia Press, Charlottesville, London, 2015 і *Trauma and survival in contemporary fiction*, University of Virginia press, Charlottesville/London, 2003.

² Vladimir Biti. *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005, c. 13.

³ Там само, с. 13–14.

⁴ Про це більше в: *Sarah Wood Anderso. Readings of Trauma, Madness and the Body*, Palgrave Macmillan, New York, 2012.

⁵ Vladimir Biti. *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005, c. 14.

щоб мовчки придушувати свої пережиті страждання, тим самим примушуючи забути про них.

З точки зору історичного розвитку більш інтенсивний інтерес до концепції травми виник після Першої світової війни, коли Зигмунд Фрейд у своєму дослідженні поступово змістив фокус аналізу зі сфери сексуальності на категорію смертності та прагнення до (само)знищення. Слід підкреслити, що до того часу травма та її наслідки спостерігалися виключно в рамках неврозів, теоретично визначених як наслідки внутрішніх процесів придушення та обмеження сексуальності, як клінічні явища, надзвичайно характерні для жінок. Тому Фрейд під сильним впливом війни (у якій він особисто брав участь) здійснює своєрідний перегляд своєї теорії і включає до неї інстинкт смертності як не менш важливу психічну категорію, що є антиподом до еросу. Основа дослідницьких орієнтацій Фрейда набуде своєї повної теоретичної форми лише по його смерті, а в дослідженнях після Другої світової війни стане незаперечним фактом те, що катастрофи, які пережила або спричинила людина, також можуть призвести до травми.

Початкові дослідження травм традиційно розміщувались у відповідній галузі медицини, до них підходили переважно як до індивідуальних та виключно інтимних клінічних станів. Оскільки травми були виявлені та вивчені психоаналітичними терапевтичними методами, зокрема діалого-аналітичними процесами виведення висновків шляхом прямої розмови, тобто передачі власної психічної реальності, було встановлено перший і ключовий зв'язок між феноменом травми та мовою як основним засобом передачі інформації. Тому на початкових етапах розвитку теорії травми останню розглядали як окреме явище (найчастіше пов'язане з дитячим досвідом). Вважалося, що її наслідки можна подолати простою передачею всього травматичного досвіду через мовне спілкування.

Однак подальші дослідження довели усю складність та багатосторонню зумовленість цього явища. З одного боку, буде з'ясовано, що прийоми мовчання, опору та уникнення розмови — це не що інше, як вимушені механізми ігнорування поточних травмуючих наслідків, а також те, що вони приховують небезпеку погіршення психічного стану жертв травм. Так само всі форми насильства найчастіше залишають своїх жертв ізольованими від інших членів соціальних спільнот, до яких вони належать. Наслідки насильства можуть проявлятися через різні травматичні симптоми, такі як інтравертність, самотність, безсоння, розлади сну,

відчуження, ізоляція та тиша, примхливість тощо.⁶ З іншого боку, доведено, що соціальне середовище саме по собі відзначається нерозумінням, нетерпимістю, ворожістю, відторгненням, ненавистю, нетолерантністю, незгодою, несприйняттям, відмовою, вибірковістю тощо і являє собою велику загрозу того, що пацієнт може бути повторно травмований або ж відновляться психічні стани, спричинені травмами.

Зазначене вказує на той факт, що боротьба з травмою через її вербалізацію є різнобічно зумовленим процесом, який може нести виправданий страх регресу суб'єкта, що лікується, до попереднього стану жертви або що акт вербалізації травматичних переживань та змісту травми — це перший крок у досягненні внутрішньої дистанції до неї. Тому дослідження травм почали аналізувати поза базовими дисциплінарними рамками медицини, вони стали частішими у розвідках загальної гуманітарної галузі. Завдяки міждисциплінарним підходам саме поняття травми почало вживатися поза вихідними причинними категоріями, що стосуються пережитого: війни, стихійних лих, зловживань чи обмежень у свободах особистості; власне сфера теоретичних досліджень травм також включає інтереси до різних форм розладів психічного здоров'я окремої людини, які не виникли як прямий наслідок фізичного насильства. Тому сучасний цілісний підхід до теорії травм охоплює розуміння цього явища одночасно як клінічну концепцію та культурний троп⁷, тож цілком логічно, що воно має бути представлене й у мистецьких сферах.

Розвиток теорії травм запропонував авторам нові інтерпретаційні моделі, засновані на співвідношенні між травмою та вигадкою. Крім того, відносно нове бачення теорії травми відкрило можливості для викриття культурних, соціальних процесів і тенденцій усієї історії ХХ ст. та їхніх наслідків для окремих людей і суспільства.

Одним зі способів реалізації кореляційного зв'язку між психоаналітичними моделями подолання травми за допомогою бесіди та літературного мистецтва є ефект катарсису. Саме психоаналітичні процедури мають здатність звільняти людину від пригнічених наслідків ін-

⁶ Такі стани також мають свою клінічну ознаку, тому вони підпадають під спільний знаменник дисоціативних розладів особистості.

⁷ Up.: Kirby Farrell. *Post-traumatic Culture: Injury and Interpretation in the Nineties*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998. та Sarah Wood Anderson. *Readings of Trauma, Madness and the Body*, Palgrave Macmillan, New York, 2012.

тимних психічних криз та зривів, як і за часів Арістотеля. Адже літературно-мистецька обробка кризової події чи проблеми здатна позбавити окрему людину чи аудиторію від емоційного напруження, яке відображає такий зміст. Таким чином, локалізація травми, підвищення обізнаності про її причини та аналіз поточних наслідків, отже її артикуляція та розміщення у мові, можуть сприяти тому, що травму та її наслідки буде легше подолати. Це, звичайно, не означає, що літературу можна змістовно ототожнювати з терапією, зменшуючи її художньо-естетичну автономію, зводячи лише до одного виміру.

З іншого боку, література має здатність вносити на поверхню свідомості придушені та приховані наслідки соціальних криз і відхилень зі сфери колективного несвідомого й таким чином здійснювати певний позитивний етичний та когнітивний вплив на аудиторію. Власне, першочергове завдання теорії травми, застосованої до літератури, виявляється у висвітленні травматичних слідів, вписаних у сам художній текст. Вони можуть проявлятися у властивих елементах літературного стилю, у безпосередньому описі конкретних подій як джерел травматичних наслідків, у способах уявлення та характеристики травмованих особистостей або у повній відсутності травматичного змісту, тобто без згадки про травми.

Отриманий кореляційний зв'язок між травмою та її літературною репрезентацією вказує, однак, щонайменше на два більш широкі проблемні плани. Перший ми виявляємо у відношенні індивідуально-загальне, тобто індивідуально-колективне, а другий можна розглядати як наслідок і зрештою похідну від зазначених відносин, що стосуватиметься класифікації феномену травми та типології розповідної форми її літературного представлення.

Хоча перші дослідження в психоаналітичному середовищі трактували травму як виключно індивідуальне та інтимне явище, пізніша теорія травми виявила, що такий методологічний підхід значно зменшує смисловий обсяг розуміння й аналізу. З одного боку, ми не повинні ігнорувати той факт, що існує низка параметрів, які визначають кожен окремий травматичний досвід як унікальний та неповторний, а з іншого — однаково емпірично доводиться наявність універсальних джерел травм (наприклад, війни, бідність, міграція тощо), симптоми, які є спільними для загального різноманіття людей, що мають однаковий життєвий досвід. Так, наприклад, Домінік Ла Капра, один із найвідоміших дослідників у цій галузі, пропонує розрізняти структурну та історичну травми, беручи

до уваги контекст, у якому відбувається прояв цього явища, за основу класифікації.

Історик культури Домінік Ла Капра кілька років тому запропонував розрізняти те, що він назвав структурною травмою та історичною травмою. Згідно з ним, структурна травма є загальною та «трансісторичною», вона проявляється «по-різному в усіх суспільствах і в кожному житті». Прикладом може стати травма народження та розлука з матір'ю; тривога від «кидання» у світ, як казав Хайдеггер, була б іншою. На противагу цьому, історична травма специфічна, розміщена в часі і «не всі підвладні їй». Війна, расові чи етнічні переслідування та геноцид — приклади, які спадають на думку. Ла Капра переконливо доводить, що ми не повинні плутати ці два види травм, як це роблять деякі теоретики: Голокост був не екстремною версією загальнолюдського стану покинутості, а історичною подією з жертвами, винуватцями та свідками. Хоч ми ніколи не зможемо «позбутися» структурних травм, ми можемо спробувати подолати спадщину історичних травм і, можливо, навіть уникнути їх.⁸

Однак Сузан Рубін Сулейман зазначає, що Ла Капра у своїй класифікації припускає колективний характер усіх історичних травм, не досліджуючи моделей та способів впливу на особистість. На її думку, кожна історична травма переживається насамперед окремо, що серед іншого відіграє важливу роль у самій концепції свідчення про неї. У цьому сенсі дослідниця розширює уявлення Ла Капра про історичну травму, розрізняючи особисті та колективні історичні травми.⁹ Ми вважаємо, що той самий аналітичний метод слід застосувати для поглиблення концепції структурних травм Ла Капра, де вони переживаються насамперед індивідуально¹⁰ і, таким чином, передаються усно або текстово, хоча, звичайно, їх колективний характер безперечний.

Хоча ця класифікація не обов'язково вичерпує всі можливі форми травм та моделі їх представлення, теорія Ла Капра є важливою, оскільки аналітично підходить до конкретних психічних станів з чіткими клінічними симптомами з колективної точки зору, а отже —

⁸ Susan Rubin Suleiman. *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2006, с. 132–133.

⁹ Там само, с. 133.

¹⁰ Виходячи з попередніх прикладів, окремо кожна травма народження, тобто кидання у світ, або кожен досвід розлуки з матір'ю залежить від конкретних суспільно-історичних обставин, психології залучених суб'єктів, культури, в якій відбуваються процеси, генетики, тощо (прим. автора).

соціокультурної сфери впливу. Це свідчить про те, що травми часто є результатом хвороб колективу, тобто суспільно-історичних процесів, через які проходить певна спільнота, або обмежень культурних та аксіологічних систем, на яких вона побудована чи з якими вона взаємодіє. Таким чином Ла Капра попереджає, що колективний характер травми не тільки відображається на синхронічній площині, але й має власну діахронічну динаміку. Термінами кумулятивна травма¹¹ та секвентна травматизація¹² Ла Капра розробляє аналітичну модель розуміння травми як динамічного процесу, що має незаперечний вплив на потомство тих, хто пережив травму. Він реалізується насамперед через постпам'ять,¹³ тобто успадковані від покоління спогади про травматичні переживання своїх предків. Таким чином, нові покоління займають позицію другорядних свідків та другорядних жертв травм.

¹¹ Англ. *cumulative trauma*.

¹² Англ. *sequential traumatization*. Послідовна травматизація. (Як джерело терміна та його визначення Ла Капра наводить дослідження: К. Ганс Кейлсон. *Sequentielle Traumatisierung bei Kinder*, Stuttgart, 1979.)

¹³ Марієн Гірш, яка і сама є дочкою тих, хто вижив, запропонувала термін «постпам'ять» для позначення ставлення іншого покоління до досвіду своїх батьків. Вона визначає його як опосередковану пам'ять, яка включає ідентифікацію з тими, хто вижив / жертву, але також розпізнавання відстані у зв'язку з їхнім досвідом. Окрім посилання на дослідження «Сімейні рамки» та «Позначені пам'яттю та збереженими образами», в якому Марієн Гірш теоретично розробляє цей термін, сама Сузан Рубен Сулейман вносить свій внесок у його пояснення: «визначення Гірш післяпам'яті змінилося з тих пір, як вона запропонувала його. Спочатку він означав спогади, які були «успадковані» дітьми тих, хто вижив, але згодом Гірш розширила його, включивши всіх тих, хто народився після війни, хто глибоко зацікавлений у досвіді покоління тих, хто вижив, — яких Джеффри Гартман називає «свідками шляхом усиновлення»» (Гартман. «Найдовша ніч»). Хоча ширше визначення є привабливим у його включенні, воно також більш відкрите для критики, оскільки не робить чіткої різниці між особистою пам'яттю (індивідуальною пам'яттю. — Прим. авт.), суспільною пам'яттю (колективною пам'яттю. — Прим. авт.) та історією (офіційною історією. — Прим. авт.). Більш вузьке тлумачення має перевагу у визначенні того, що перші спогади людини формуються і передаються в контексті сім'ї. У своєму дослідженні «Кризи пам'яті та Друга світова війна» Рубен Сулейман також розглядає особливе покоління, яке вона називає «поколінням 1,5», під яким має на увазі дітей, які пережили Голокост і були занадто молодими, щоб зрозуміти, що з ними відбувається, або розвинути будь-яку пам'ять про свій досвід (цит. за: Susan Rubin Suleiman. *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England, 2006, c. 179).

Ла Капра стверджує, що навіть факти надзвичайно руйнівних та дезорієтуючих подій в історії людства, таких як Голокост чи атомні бомби, можуть стати прикладами негативної піднесеності та сакралізації.¹⁴ Вони також можуть спричинити виникнення так званої фундаментальної травми,¹⁵ тобто травми, яка стає основою ідентичності окремих осіб чи колективів.

Фундаментальні травми трапляються у часи великих історичних викликів, криз та катастроф, які дезорієтують та розкладають суспільство. Крім того, що такі події є складними для виживання, вони також становлять значну загрозу для культури громади, оскільки можуть служити джерелами створення нових колективних міфів та оповідань. Така форма травматропізму¹⁶ культури колективу найчастіше представлена у вигляді узаконення міфів про походження спільноти. При цьому жертви травм часто ідеалізуються, здебільшого з метою виправдати їх безпосередню участь у провокуванні та практиці крайнього насильства.¹⁷ Через форму міфу про походження перенесені травми сакралізуються і передаються поколінням у культурі спільноти з наміром зберегти на них побудовану концепцію колективної ідентичності.

Це явище особливо стосується малих культурних середовищ, які засновані на усній традиції передачі та збереження колективної мнемоніки, й культур з ієрархією суспільних відносин, які ґрунтуються на патріархальній владі чи релігійній догмі.

Ми вважаємо, що сказане, принаймні до певної міри, показало процедури, за допомогою яких було зроблено відступ від узагальнення поняття травми та розмиття її смислових різновидів. Однак, з іншого боку, методологічна не-

¹⁴ Ця проблема значуща для нас перш за все через спосіб дискурсивної передачі та представлення таких історичних промахів. Тому важливо звернутися до дослідження «Рух минулим: розрив та історична мутація», в якому автор серед іншого зазначає: «Клод Ланцманн якось сказав, що, пишучи про Голокост, «можна зробити найгіршу моральну та естетичну помилку, це — підходити до своєї теми так, ніби вона належить минулому»» (цит. за: Eelko Runia. *Moved by the Past — Discontinuity and Historical Mutation*, Columbia University Press, New York, 2014, c. 3).

¹⁵ Англ. *founding trauma*. Див.: Dominick LaCapra. *Writing History, Writing Trauma*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore Md, 2014, c. 12

¹⁶ Ла Капра бере термін з ботаніки із значенням реакції на перенесений зовнішній стрес.

¹⁷ Детальніше про це в: Dominick LA Capra. *Writing History, Writing Trauma*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore MD, 2014. П. XII–IV.

безпеку ототожнення травми з усіма формами (історичних) втрат залишається невивченою. Власне, це правда, що певні (історичні) втрати можуть бути причинами травм, але їх точно не слід ототожнювати з ними. У результаті ми стикаємося з сумнівною думкою про те, що кожен (включаючи злочинців або співучасників) є жертвою, що історія в цілому — це травма, або що ми всі поділяємо патологічну суспільну сферу чи «культуру рани».¹⁸

Різні способи запам'ятовування, згадки та свідчення травм і їхніх наслідків дискурсивно змінюються залежно від здатності жертви оповідати про події, які вона пережила. У той же час емоції, що стоять за травмуючою подією, зазвичай залишаються не артикульованими та до кінця не з'ясованими. Водночас усе це стає питанням не тільки про здатність людини вербалізувати найінтимніший зміст, який вона найчастіше переживає як моменти особистої слабкості, а й мови як системи адекватно представити такі інтенсивні інтимні крахи. Ось чому авторефлексивний розворот, який розкриває різницю між мовою та досвідом, — єдиний спосіб, щоб рефлексія на зазанану травму пробила кризь оманливу мовну репрезентацію.¹⁹ З іншого боку, розповіді про травму можуть позитивно вплинути на саму читацьку аудиторію, яка завдяки сприйняттю отримує уявлення про різноманітність можливих травматичних переживань та механізми їх подолання.

Модерністське усвідомлення деградації людства та руйнівної сили невидимих сил, що впливають на окремих людей, роздрібнюють суспільство, призупиняють історичний хід та цивілізаційний розвиток, руйнують традиції, а також загальна песимістична картина дійсності, що залишилася після світових війн, мали знайти свої адекватні форми літературного представлення. Дослідження прихованих механізмів дії підсвідомості та психіки на індивідуальному рівні на перше місце поставило життя й досвідну реальність особистості, тобто те, що Генрі Джеймс назвав так званним психологічним реалізмом. Однак хоча історія, здавалося б, займає фонову позицію та функцію декору, автори все ж мали справу з нею безпосередньо, насамперед через видимий інтерес до спроб дискурсивно висвітлити її через описи впливів. Отже, в модернізмі, всупереч наївним переконанням, історія не відкидається, але відкидаються реалістичні моделі її літературного представлення, побудовані на історіографіч-

ній та фактичній вірі у всезнаючий авторитет й об'єктивність пануючого оповідного голосу. Натомість автори, зосереджуючись на особистості та її сьогоденні, також побічно посилялися на колективне минуле, що призводило до того, що індивід перебував у конкретних станах внутрішнього дисбалансу й нестабільності у той час, про який йдеться. Така орієнтація відповідає за створення нової естетики, заснованої на художній обробці стану психічних криз та переломів, а також на особливому етичному вимірі у літературних уявленнях про внутрішні процеси пам'яті, спогадів і свідчень. Твори, у яких йдеться про лікування феномену травми та її наслідків, можна таким чином зарахувати до нової категорії своєрідного травматичного реалізму, де термін «реалізм» не має сприйматися в традиційних позитивістських рамках його значення.²⁰ Умовне вживання цього поняття повинно підкреслювати той факт, що неможливо досконалим і повністю дискурсивно передати індивідуальний досвід, який через свою чутливість та зумовленість сам по собі чинить опір повному розумінню та артикуляції. У літературі тільки роман може формально імітувати будь-який мовленнєвий акт, включаючи акти згадування, спогадів та свідчення про травмуючі переживання, тому цілком природно він стає найбільш підходящою формою вираження для всіх авторів, які займаються літературною есеїзацією цього питання. У цьому сенсі різноманітність індивідуального досвіду, авторської поетики та інтерпретаційних моделей зумовлює різноманітність стилів і формально-жанрових варіантів створених літературних творів, а також сприяє якості їх аналітичного розуміння.

Рут Лейс розрізняє міметичну та антиміметичну теорії, реакція яких на травму, на її думку, непримиренно взаємовиключна. Міметична теорія стверджує, що травмований суб'єкт, не здатний відтворити суперечливу подію, яка завдяки своїй шокуєчій силі повністю вислизає з його пам'яті, примушує його до гіпнотичної імітації події, втілення або несвідомого ототожнення зі злочинцем. Через таку запеклу упередженість, що спрямовує почуття ненависті з кривдника на себе, свідчення теоретика-міметика виявляється некорисливим і підробленим. Антиміметична теорія, з іншого боку, виходить з того факту, що травмований суб'єкт насправді виключений із травматичної сцени, до якої він, ніби це хтось інший, чіпля-

¹⁸ Там само, с. 63.

¹⁹ *Vladimir Biti. Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005, с. 18.

²⁰ *Dominick LaCarpa. Writing Histori, Writing Trauma*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore Md, 2014, с. 14.

ється як простий спостерігач. Для нього травма — це зовнішня подія, яку він може детально зобразити з неупередженої позиції суб'єкта, що цілком контролює себе. Тому його свідчення прагне до об'єктивності.²¹

Коли йдеться про наративізацію власних травматичних переживань, розповідь може впливати зі свідомого наміру автора свідчити про конкретну подію. Роблячи це, ми не повинні забувати про той факт, що, хоча це дуже референційна розповідь, свідчення завжди є неповною версією подій,²² яка, крім того, виражена у художньому контексті, а отже, належить до сфери фантастики. Свідчення також завжди є риторично-перформативним, а це означає, що воно включає процес вилучення необхідного змісту з реестру власної пам'яті та знань.

Теорія травм серед іншого вказує на різноманітність голосів свідків колективної травми та на обмеження, властиві людській пам'яті й психіці. Застосована до літератури, вона підкреслює питання останньої, тобто загальне естетичне та етичне ставлення до травматичного змісту пам'яті та згадки. Таким чином, теорія травми посилається на риторико-перформативні аспекти цих психологічних та культурних процесів, тобто на механізми їх дискурсивної передачі й формування, які суб'єкти залишають як власні свідчення про перенесені травми. Механізми подолання травми можуть варіюватися від мовчання, замовчування та відмови говорити про зміст внутрішнього середовища й психіки суб'єкта через (свідому чи ні) нездатність зрозуміти й сформулювати повну правду про травмуючий досвід, аж до ітеративного дискурсивного та емоційного повернення до кризових подій через внутрішні процеси пам'яті.²³

Усі вищезгадані апорії, протиріччя, антиномії та затримки прямого зіткнення з минулим свідчать про те, що неможливо повністю вичерпати значення, пов'язані з пережитим травматичним досвідом. Беручи до уваги той факт,

²¹ Vladimir Biti. *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005, с. 22.

²² Susan Rubin Suleiman. *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 2006, с. 150.

²³ Сузан Сулейман трактує ітеративне повторення терміном «ревізія»: «повторення з різницею, я буду називати це переглядом — тобто процесом, в якому пам'ять про травматичну минулу подію не повторюється, а постійно інтерпретується у світлі суб'єктивної заклопотаності та спроби (не) розуміння. Мені також подобається це слово, тому що воно містить «бачення», отже, новий спосіб побачити те, що бачили раніше (цит. за: Там само, с. 140).

що форма роману може успішно літературно імітувати будь-який мовленнєвий акт, автори можуть вибрати такі наслідки недосконалої пам'яті чи самопорожнечі пам'яті, що реалізуються за відсутності вмісту пам'яті з особистого та колективного минулого, стають частиною їх художніх тем. Це означає, що в оповіданнях, які розглядають феномен травми, на перший план можна висунути способи, якими травмовані оповідачі викладають свої розповіді про те, що їх травмувало.

Оскільки, з одного боку, переживання колективної травми найчастіше історично пов'язані з подіями ХХ ст., а з іншого — такі події є емпіричними продуктами духу сучасності, цілком зрозуміло, що початкове модерністське зацікавлення категорією ідентичності (реалізоване через питання «Хто я?») естетично та есхатологічно трансформується у питання: «Яке моє ставлення до (болючого) змісту минулого?». Така зміна також впливає на загальний зміст оповіді, яка переходить від проблеми визначення та підтвердження особистості до проблем надійності пам'яті й здатності свідчити. Крім того, ситуація ускладнюється введенням категорії другорядних свідків, які побічно представляють і передають досвід своїх предків.²⁴

Раніше зазначалося, що семантичний обсяг травми також надзвичайно складно визначити. Ми висвітлили поступову безперервність поширення теоретико-методологічної концепції травми з категорії індивіда на суспільство та довели, як культурно-історичний контекст може бути причиною як індивідуальної, так і колективної травми. У цьому сенсі ми б завершили нашу модель розуміння травми, звернувшись до теоретичного шаблону, запропонованого Елко Руні, згідно з яким явище «ефект травми» можна розглядати як будь-яку форму створення раптових дисконтинуїтетів у особистій та колективній історії.²⁵

Узагальнюючи синтетичний огляд історичного розвитку, зазначимо, що ми вказали на зростаючий сучасний інтерес до теорії травми. Незважаючи на те, що ця дисципліна отримала повну теоретичну базу лише з 1990-х років минулого століття, ця теорія зуміла висвітлити різні питання, пов'язані з більш широким розумінням культурних наслідків феномену травми. У ході дослідження було з'ясовано, що для тео-

²⁴ Еелко Рунія зазначає, що перетворення пам'яті свідків у пам'ятну відповідь нащадків значною мірою було здійснено в середині 1970-х років ХХ ст.

²⁵ Детальніше про це у: Eelco Runia. *Moved by the Past — Discontinuity and Historical Mutation*, Columbia University Press, New York, 2014.

рії травми характерна міждисциплінарність, яка спирається на знання з інших наук, зокрема психіатрії, соціології, історії, історії культури, мовознавства, науки про літературу, антропології тощо, а сфера її аналітичного застосування може простежуватися в сучасних дослідженнях, студіях, інтерпретаціях літературних творів, засобах масової інформації, а також у конкретних емпіричних подіях, які призвели до серйозних криз

та переломів у житті окремих людей і соціальних спільнот. Все це свідчить про те, що теорія травми має вагомі когнітивні, етичні та естетичні основи, якими не слід методологічно нехтувати, якщо хочемо отримати всебічну картину психологічних, історичних, культурних, соціальних чи мистецьких проблем.

Переклад статті Чайка-Лукович І.С.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Biti, Vladimir (2005). *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb [in Croatian].
2. Farrell, Kirbi (1998). *Post-Traumatic Culture: Injury and Interpretation in the Nineties*. The University of Johns Hopkins University Press, Baltimore [in English].
3. Frojd, Sigmund (1994). *S one strane principa zadovoljstva, Ja I ono*. Svetovi, Novi sad [in Croatian].
4. LaCapra, Dominick (2014). *Writing History, Writing Trauma*. The University of Johns Hopkins University Press, Baltimore [in English].
5. Rubin Suleiman, Susan (2006). *Crises of Memory and the Second World War*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts / London, England [in English].
6. Runia, Eelco (2014). *Moved by the Past — Discontinuity and Historical Mutation*. Columbia University Press, New York [in English].
7. Vickroy, Laurie (2015). *Reading Trauma Narratives: The and Contemporary Novel and the Psychology of Oppression*. The University of Virginia Press, Charlottesville / London [in English].
8. Vickroy, Laurie (2003). *Trauma and Survival in Contemporary Fiction*. University of Virginia Press, Charlottesville / London [in English].
9. Wood Anderson, Sarah (2012). *Reading of Trauma, Madness, and the Body*. Palgrave Macmillan, New York [in English].

Milan Markovic,

University of Montenegro in Cetinje (Republic of Montenegro)
ORCID ID 0000-0002-4470-3627
e-mail: milan.markovic@fcjk.me

MODELS OF NARRATIVE REPRESENTATION OF TRAUMA

This article explores models of narrative representation of trauma explored within the methodological framework of trauma theory. In this sense, the article offers a diachronic overview of the development of this theoretical discipline and examines its contribution to the interpretation and analysis of literary works. The development of the theory of trauma offered authors new interpretive models based on the relationship between trauma and fiction, but also a relatively new vision of the theory of trauma, which opened the possibility to expose the cultural and social processes and tendencies of the whole history of the twentieth century and their impact on individuals and society. A step towards a new model of persuasiveness in the literature of so-called private genres would present a kind of narrative of trauma that, among other things, would signify personal, that is, individual reactions to the growing awareness of the catastrophic effects of war, poverty, colonisation and domestic violence on the person's psyche. Such accounts would need to point not only to the sources of individual suffering and problems that caused the trauma, but also to the harmful and devastating consequences of the traumatic event and the further life development of individuals and people in their near surroundings. Initial trauma research was traditionally placed in the relevant field of medicine, and trauma was approached primarily as an individual and purely intimate clinical state. As trauma was discovered and researched through psychoanalytic therapeutic methods, in particular the dialogue-analytic processes of inference through direct conversation, i.e. the transfer of one's own psychic reality, the first and key connection between the trauma phenomenon and language as the primary means of information transfer was established. Therefore, in the early stages of the development of trauma theory, trauma was seen as a separate phenomenon (more often related to childhood experiences),

and its consequences were thought to be solved by simply transmitting the entire traumatic experience through language communication. The development of trauma theory has offered authors new interpretive models based on the relationship between trauma and fiction, but also a relatively new vision of trauma theory, has opened up possibilities for exposing cultural and social processes and trends throughout twentieth-century history and their consequences on individuals and society. In the modernist literature, the phenomenon of trauma is approached somewhat differently, mainly through textual representations of the subjects' inner struggles to cope with the subconscious defence mechanisms they have created to protect themselves from re-experiencing traumatic content through memory and rationally conscious instinct and desire to recover and heal through an articulated confession about trauma, i.e. a psychoanalytic conversation about it.

Key words: *trauma, theory of injuries, stories about injuries, stories, testimonies, memory.*

Стаття надійшла до редакції 17.10.21.

Прийнято до друку 08.11.21.